

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

Харківське історико-філологічне товариство

Український СВІТ

у наукових парадигмах

Збірник наукових праць

Випуск 4/2017

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- **Маленко О. О.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
(головний редактор)
- **Голобородько К. Ю.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
- **Дорошенко С. І.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
- **Єрмоленко С. Я.**, д-р філол. наук, проф. (Київ)
- **Лисиченко Л. А.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
- **Кравець Л. В.**, д-р філол. наук, проф. (Київ)
- **Новиков А. О.**, д-р філол. наук, проф. (Глухів)
- **Борисов В. А.**, канд. філол. наук, доц. (Харків)
- **Нестеренко Н. П.**, канд. пед. наук, доц. (Харків)
- **Терещенко В. М.**, канд. філол. наук, доц. (Харків)
- **Умрихіна Л. В.**, канд. філол. наук, доц. (Харків)
- **Юр'єва К. А.**, д-р. пед. наук, проф. (Харків)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

- **Нелюба А. М.**, д-р філол. наук, проф., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
- **Бибик С. П.**, д-р філол. наук, ст. науковий співробітник, Інститут української мови НАН України.

Ухвалила вчена рада Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди
(протокол № 9 від 31 жовтня 2017 року)

У 41 Український світ у наукових парадигмах : Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. — Харків : ХІФТ, 2017. — Вип. 4. — 130, [2] с.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3281 від 18.09.2008.

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
вул. Валентинівська, 2, м. Харків, Україна, 61168

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
------------------------	----------

ПОСТАТЬ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ ТА КУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТАХ	5
--	----------

Світлана Єрмоленко

Від національно-культурної автономії до державності (Микола Костомаров і Михайло Грушевський про українську мову)	6
---	---

Олена Богдашина

Українська ідея в поглядах М.І. Костомарова (1857–1885 рр.)	11
---	----

Анатолій Новиков

Свободолюбство українців у драматургічній творчості Миколи Костомарова	16
--	----

Лариса Кравець

Метафора і символ як мовні форми вираження культурної етноспецифіки: від ідей М. Костомарова до сучасників	21
--	----

Олена Маленко

Воля/свобода в аксіологічній системі Миколи Костомарова: поетична версія романтичного ідеалу	27
--	----

Інна Приходько

Художня спадщина Миколи Костомарова (1817–1885) в інтегрованому вивченні історії та літератури	34
--	----

Ангеліна Ганжа

«Культурна амплітуда українського слова» в рецепції Миколи Костомарова	43
--	----

Ірина Богданова

Простір як романтичний образ у поетичній картині Миколи Костомарова	48
---	----

Тетяна Лисиченко

Микола Костомаров й історико-філологічні традиції Харківського університету	53
---	----

Лілія ПетроваОзель

Лексико-семантична типологія промислів і ремесел у художньому дискурсі Миколи Костомарова	58
---	----

Наталя Нестеренко

Фольклор у світоглядній рецепції Миколи Костомарова	68
---	----

Аліна Гріччина

3 історії виникнення деяких міських топонімів: Харків очима Миколи Костомарова ...	73
--	----

Простір є невід’ємною складовою частиною поезії М. Костомарова. Для поета простір — явище динамічне, безмежне, загадкове. Тому крім народнопісенних засобів вираження просторових реалій є новаторські, які відповідають емоційному, душевному стану поета, суспільно-економічним умовам епохи, у якій він жив.

Отже, ім’я Миколи Івановича Костомарова, 200-річний ювілей якого Україна відзначає 2017 року, посідає почесне місце в «пантеоні зірок» науки XIX століття. Його доробок обіймає низку галузей, серед яких пріоритетне місце належить українській літературній мові. І щоб не говорила російська історіографія щодо національної самосвідомості вченого, його серце завжди вболівало за мову нашого народу, як у минулому, так і в майбутньому. В ім’я «щасливої будучності» України Микола Костомаров спрямовував своє студіювання минулого українського народу, яке було для нього одночасно і захопленням, і титанічною працею, і велінням душі.

Дослідження формування авторської концепції світу та мовних засобів її вираження дає ґрунт для аналізу становлення й розвитку поетичного стилю української літературної мови, певних узагальнень щодо розвитку її лексико-семантичної системи означеного періоду — одного з визначальних етапів історії і розвитку української літературної мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Срмоленко С.Я.* Фольклор і літературна мова. К. : Наук. думка, 1987. 248 с.
2. *Костомаров Н.И.* Автобіографія. М. : За друга, 1922. Т. VIII. 440 с.
3. *Костомаров Н.* Мысли южнорусса. О преподавании на южнорусском языке. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова.* К., 1928.
4. *Костомаров М.И.* Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова.* К., 1928.
5. *Лисиченко Л.А.* Лексико-семантичний вимір мовної картини світу. Харків : Вид. група «Основа», 2009. 191 с.
6. *Маленко О.О.* Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості (від фольклору до постмодерну) : Монографія. Харків, 2010. 488 с.
7. *Українські поети-романтики 20–60 рр. XIX ст.* К., 1987.
8. *Чижевський Д.* Історія української літератури. К., 2003.

УДК 811.161.2/81–119 Костомаров

Тетяна Лисиченко, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

МИКОЛА КОСТОМАРОВ Й ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНІ ТРАДИЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

У статті визначено культурно-історичні передумови зосередження інтелектуальних сил у місті Харкові, простежено особливості, що характеризують шлях розвитку наукової думки в царині філології, виявлено домінантні риси Харківської філологічної традиції, такі як відкритість, широка філологічна спрямованість, тісний зв'язок із практичною діяльністю. Схарактеризовано інтелектуальну атмосферу Харківського університету XIX ст., яка сприяла розвитку української літературної мови й літературного життя в Харкові, зокрема формуванню постаті М.І. Костомарова.

Ключові слова: харківська філологічна традиція, Харківський університет, інтелектуальний рух, періодичні видання, наукові гуртки, словесність, філософія.

В статье определены культурно-исторические предпосылки сосредоточения интеллектуальных сил в городе Харькове, прослежены особенности, характеризующие путь развития научной мысли в области филологии, определены доминантные черты Харьковской филологической традиции, такие как открытость, широкая филологическая направленность, тесная связь с практической деятельностью. Охарактеризована интеллектуальная атмосфера Харьковского университета XIX в., способствовавшая развитию украинского литературного языка и литературной жизни в Харькове, в частности формированию личности Н.И. Костомарова.

Ключевые слова: харьковская филологическая традиция, Харьковский университет, интеллектуальное движение, периодические издания, научные кружки, словесность, философия.

The article identifies the cultural and historical preconditions of the intellectual forces' concentration in the city of Kharkiv, traces the peculiarities characterizing the way of development of scientific thought in the field of philology in Kharkiv, reveals the dominant features of the Kharkiv philological tradition such as openness, broad philological orientation, close connection with practical activity. The intellectual atmosphere of Kharkiv University of the nineteenth century, which contributed to the development of the Ukrainian literary language and literary life in Kharkiv, in particular the figures of M.I. Kostomarov, is described.

Key words: Kharkiv philological tradition, Kharkiv University, intellectual movement, periodicals, scientific sections, literature, philosophy.

Якщо звернутися до будь-якого довідкового чи енциклопедичного джерела, М.І. Костомарова там називають передусім видатним українським істориком, проте його суспільно-наукова діяльність не обмежувалася тільки цим напрямом. Саме багатогранність інтересів, наукових і творчих здобутків цієї постаті цілком правомірно відводить їй важливе місце в плеяді представників харківської філологічної традиції.

Мета статті — окреслити той широкий контекст, у якому формувався Микола Іванович Костомаров — філолог, поет-романтик, прозаїк, етнограф, мислитель.

Харківська філологічна школа — це наукова традиція, що розвивається протягом двохсот років і має оригінальне обличчя в колі світової філології. Ця школа мала певні культурно-історичні передумови: функціонування Харківського колегіуму як наукового центру регіону, що формував у ньому інтелектуальне середовище й забезпечив наявність власної освіченої верстви серед українців Слобожанщини («Я певен, що всі здивуються, прочитавши про цей поступ освіти в Харкові, коли пройшло менше 100 років од його заселення», — писав про цю подію В.Н. Каразін [1]), та наявність морального натхненника — філософа й письменника-просвітителя Г.С. Сковороди, що забезпечило наявність значного прошарку грамотних та освічених людей; піднесення духу національного відродження й зацікавленість у національних пам'ятках, документах, народній творчості; нарешті, значною мірою зумовивши вектор розвитку міста, відкриття в Харкові університету як осередку науки й культури не тільки в регіоні, але й у всій тодішній державі.

Усе це створювало розуміння філології як синкретичної науки, на відміну від традиції деяких зарубіжних і вітчизняних лінгвістичних шкіл зосереджувати увагу на проблемах граматики. Харківські вчені розглядали філологію як науку, що охоплювала і власне мову, і суміжні з нею фольклор, етнографію, історію,

культурологію. Про широкий підхід до філологічних питань і про наявність прикладного їх значення в Харкові першої половини XIX ст. свідчить також те, що одна й та ж особа нерідко виступала і як професор-теоретик, мовознавець, і як поет. Багато викладачів поезики й естетики в університеті були водночас і віршописцями, надихаючи своїх слухачів до індивідуальної творчості (І. Срезневський, Є. Філомафітський, П. Гулак-Артемівський та ін.). Прикладом цього може бути й діяльність Миколи Івановича Костомарова, який був і професором Харківського, а пізніше — Київського університетів, і відомим поетом-романтиком, і автором наукових праць.

Окремої уваги заслуговує інтелектуальна атмосфера Харківського університету (він став, як і сподівався його засновник В. Н. Каразін, вогнищем освіти, осередком усього культурного життя не тільки на Слобожанщині, але й на всій Україні), яка сприяла розвитку літературного життя в Харкові, і де в 1833–1837 роках на історико-філологічному факультеті навчався й М. Костомаров.

Відомо, що в 30–40 роках XIX ст. в усіх університетах найбільш популярними були словесні факультети. Дослідники наголошують, що ця тенденція була помітною в усіх вищих навчальних закладах тодішньої держави. Вітчизняні й іноземні професори (корпус професорів поповнювався спеціалістами з інших країн, зокрема з Німеччини), курси словесності та філософії, упорядкування та видання літературних часописів, активна суспільна діяльність, інтелектуальний рух і боротьба за права української мови — усе це вплинуло на зародження та розвиток ідей харківської філологічної традиції й Харківської школи романтиків, до якої належав М. І. Костомаров і чия діяльність створювала сприятливе середовище для українського відродження, зокрема для запровадження української мови у високих стилях поезії, розрахованих на інтелігентного читача.

Цікаво, що до 16 років М. Костомаров зовсім не цікавився мовою, а з українською мовою познайомився тільки й саме в Харківському університеті. «Мої знання малоруської мови, — згадував він в «Автобіографії», — були такі слабкі, що я не міг розуміти «Салдацького патрета» і дуже досадував, що не було словника; відсутність останнього замінив мені мій слуга, родом з нашої слободи, на ім'я Хома Голубченко, молодий хлопець років шістнадцяти. Крім того, де б тільки я не зустрічався із близько знайомими малоросами, без церемоній засипав їх питаннями: що означає таке-то слово або такий-то зворот мови? За короткий час я перечитав усе, що тільки було друковане по-малоруському, але цього мені здавалось замало; я хотів ближче познайомитись із самим народом не з книг, а з живою мовою, з живого спілкування з ним. З цією метою я почав робити етнографічні екскурсії з Харкова у сусідні села, у шинки, які в той час були справжніми народними клубами. Я слухав мову, записував слова й вирази, втручався в розмову, розпитував про народне життя-буття, записував повідомлені мені розповіді і примушував співати для мене пісень». «Любов до малоруського слова все більше захоплювала мене, — пише Костомаров, — мені було прикро, що така прекрасна мова залишається без літературної обробки і, понад те, підпадає під абсолютно необґрунтоване презирство» [5]. З другої половини 1830-х років він почав писати українською мовою.

Наведені вище слова М. Костомарова підкреслюють ще одну позицію, підтримувану харківськими філологами: завдяки заснуванню Харківського університету набула розвитку українська журналістика. Маючи право цензури, університет сприяв виданню журналів і газет (враховуючи, зокрема, також потреби українськомовних читачів), які створювали джерельну базу для наукових пошуків

у галузі філології, зокрема української, а характер публікацій у них дає уявлення про коло філологічних зацікавлень, що було властиве харківським філологам.

Так, у Харкові виходять перші в Україні періодичні видання, що містили значну кількість матеріалів, присвячених українській етнографії, історії, мові та літературі. У 1816–1819 рр. Є. М. Філомафітський, Р. Т. Гонорський, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко видають журнал «Украинский вестник», де друкувалися не тільки твори Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, М. І. Гнедича, В. Н. Каразіна, але й переклади та переспіви зарубіжних письменників, наукові статті, спогади сучасників про Г. С. Сковороду та ін. Важливе значення мали публікації П. П. Гулака-Артемовського на захист української мови та О. І. Льовшина «Письма из Малороссии», де висловлювалась думка про необхідність підтримки української мови.

У 1824–1825 рр. видається «Украинский журнал», де значне місце належить етнографічним описам міст України, оригінальним документам українських гетьманів Юрія Хмельницького, Івана Мазепи, Івана Скоропадського. У 1833 та 1834 рр. у Харкові виходив літературний альманах «Утренняя звезда», у другому випуску якого було опубліковано ряд творів українських письменників (Є. П. Гребінки, І. П. Котляревського, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка), що увійшли до скарбниці української літератури. 1844 р. О. О. Корсун, відомий ще як біограф М. І. Костомарова, видав збірку українських творів «Сніп», а 1843–1844 рр. вийшло чотири випуски альманаху «Молодик», про який В. Г. Белінський писав: «В Україні є своя література: після «Молодика» в цьому не може бути ніякого сумніву... Харків за своєю чисельністю населення й красою... є до деякої міри столицею української літератури, української прози, особливо українських віршів» [2]. Традицію публікації українських творів продовжив А. Л. Метлинський у п'яти випусках «Южнорусского сборника», де були надруковані переважно твори українських письменників, зокрема Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, А. Л. Метлинського, М. М. Петренка та ін.

У контексті загальної активізації літературного життя тогочасного Харкова почав свою поетичну діяльність студент М. Костомаров. Цьому сприяло, зокрема, те, що багато викладачів Харківського університету були відомими літераторами (П. П. Гулак-Артемовський, А. Л. Метлинський, О. В. Склабовський та ін.). Наприклад, А. Л. Метлинський «завжди схвально ставився до поетичної творчості студентів: на своїх практичних заняттях він проводив справжні семінари зі стилістики, аби відвернути молодь від класицистичних зворотів і навчити висловлюватися коротко та ясно. Його дім був завжди відкритим для любителів словесності та збирачів українських пісень. Студенти-українці часто гостювали в нього, відводячи душу у співі рідних мелодій» [3: 49].

Як свідчать спогади М. Костомарова, серед тодішньої університетської молоді спостерігалася схильність до ідеалізму, крім того, надзвичайно популярним було займатися філософією [9: 182]. Студенти читали німецькі філософські твори, вони знайомилися з ними в оригіналі, а не за посередництва російськомовних перекладів або російської періодики. На ідеалізмі харківських студентів наголошував і відомий публіцист Михайло де Пуле (діяльність якого певний час також була пов'язана з Харковом), підкреслюючи, що «серед тогочасних студентів було переконання, що людина може зберегти власну гідність та врятуватися від життєвих негараздів або живучи в селі, у власному маєтку, або ж працюючи на педагогічній ниві. Тому в 1840-х роках словесний, математичний та природничий факультети користувалися небувалою популярністю» [3: 50].

Через невеликий достаток студенти часто жили на квартирах у городян десь на околиці Харкова. Так, Федір Неслуховський, близький друг М. Костомарова, у своїх спогадах розповідає про «дім обивателя Вареника», де мешкав він із товаришами: «Серед нас сформувався навіть технічний вираз: поступити під опіку Вареника. Це значило, що людина прожилася, що вона не має ні грошей, ні кредиту. Тому й пансіонери Вареника були переважно одні й ті самі, вони змінювали одне одного подібно до припливу та відпливу» [9: 216]. А сам М. Костомаров в «Автобіографії» пише: «Меня поместили у профессора латинского языка Петра Ивановича Сокальского. Мне дали отдельную комнату в особом флигеле, в котором кроме меня было четверо студентов, проживавших у Сокальского также в отдельных комнатах. Содержание и обращение с нами было очень хорошее; одно только несколько беспокоило меня: Сокальский не позволял курить табак, и это побуждало нас курить в печную трубу» [5: 439].

Інтелектуальний рівень харківських студентів був упродовж усього цього періоду досить високим. Студенти володіли іноземними мовами, багато хто з них читав англійською та французькою. М. Костомаров, наприклад, знайомився з творами В. Гюго в оригіналі. В університеті викладалися й східні мови, причому професор І. Дорн на початку курсу не володів російською мовою, тому викладання арабської та перської мов відбувалося за посередництва латини. Серед слухачів професора були студенти, які на момент завершення навчання читали твори перської та арабської літератури [3: 51].

Важливою ознакою тієї епохи було формування гуртків: це і створений у Московському університеті гурток Миколи Станкевича (із якого вийшов Віссаріон Белінський), і класичні гуртки Ієни та Гейдельберга. Саме таким утворенням став гурток професора-славіста і літератора-романтика Ізмаїла Срезневського. Завдяки захопленню фольклором зблизився з І. Срезневським і М. Костомаров: «За посередництвом Амвросія Лук'яновича Метлинського, з яким я потоваришував ще під час мого перебування у Гулака-Артемовського, де він жив у якості домашнього учителя, я познайомився з видавцем «Запорожської старовини» Ізмаїлом Івановичем Срезневським, який вже був тоді на посаді ад'юнкт-професора зі статистики в університеті. Знайомство це надовго справило на мене сильний вплив... Узагалі, зближення з цією людиною дуже сприяло моему прагненню до вивчення української народності» [9: 185].

Харківські молоді науковці нерідко збирались у так званій «магістерській квартирі», де в 1840-х роках мешкали й І. Срезневський та А. Метлинський і де з'являвся М. Костомаров [9: 217]. Дослідниця О. Блик так змальовує атмосферу, що панувала там: «У середовищі «магістерської квартири» відбувалися жваві обговорення філософських праць Г. Гегеля, Й. Фіхте, Ф. Шеллінга, особливу увагу привертало «слов'янське питання»: слова Г. Гердера про блискуче майбутнє «слов'янського племені» не сходили з вуст юнаків. Найбільш цікавила німецька філософія українських інтелектуалів саме в тих розділах, де йшлося про розвиток національної самобутності» [3: 51].

Таким чином, завдяки зосередженню інтелектуальних сил у місті Харкові, зокрема в Харківському університеті як осередку науки й мистецькому центрі тієї доби, в українській літературі відбувався розвиток української літературної мови, були створені перші переклади європейської класики, з'явилися українські часописи, відбувалося становлення таких важливих для дальшого поступу харківської філологічної науки в цілому й лінгвістичної традиції зокрема постатей, як Микола Іванович Костомаров.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалій Д.І. Історія Слобідської України / Передмова, коментар В.В. Кравченка; художник, упоряд. іл. В.О. Ріяка. Харків : Основа, 1991. 256 с. (Серія «Пам'ятки історичної думки України»).
2. Белинский В.Г. Рецензия на «Молодик». *Полн. собр. соч.* Т. 9. С. 87.
3. Блик О. Інтелектуальна атмосфера Харківського університету в контексті діяльності харківської школи романтиків : зародження літературних ініціатив та романтичного руху. *Сучасні літературознавчі студії*. 2014. Вип. 11. С. 46–53.
4. Богданова І.Є. Стилістика художнього простору у творчості харківських поетів-романтиків 20–40 років XIX століття : дис... канд. філол. наук : 10.02.01. Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г.С. Сковороди. Харків, 2002. 181 с.
5. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. Київ, 1990. С. 438–461.
6. Костомаров Н. О преподавании на народном языке в Южной Руси. *Научно-публицистичні і полемичні писання Костомарова*. Київ, 1928. С. 156–159.
7. Лисиченко Л.А., Лисиченко Т.Ю. Харківська філологічна школа. Лінгвістичні традиції. Харків : ХІФТ, 2015. 232 с.
8. Мінц М.О., Олійник І.О. Життєвий шлях М.І. Костомарова. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]*. Сер. : Політологія. 2012. Т. 204. Вип. 192. С. 37–40.
9. Харківський університет XIX — початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців / Укл. : Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко, В.І. Кадеєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С.І. Посохов ; Вступ. стаття В.І. Іващенко ; Наук. ред. : С.І. Посохов. Харків : «Видавництво Сага», 2011. Т. 2. 540 с.

УДК 811.161.2'42 Костомаров

Лілія Петрова Озель, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ТИПОЛОГІЯ ПРОМИСЛІВ І РЕМЕСЕЛ У ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

У статті представлена лексико-семантична класифікація промислів і ремесел у художньому дискурсі українського письменника XIX ст. Миколи Костомарова, проаналізовано найбільш уживані одиниці та лексичні моделі, що відображають традиції, побут, духовну й матеріальну культуру, менталітет різних народів через специфіку їх виробничо-промислової та художньо-ремісничої діяльності.

Ключові слова: лексико-семантичні типи, лексика промислів і ремесел, лексичні моделі, назви одягу та його деталей, номінації споруд та їх частин, лексика деревообробки тощо.

В статье представлена лексико-семантическая классификация промыслов и ремесел в художественном дискурсе украинского писателя Николая Костомарова, проанализированы наиболее употребительные единицы и лексические модели, которые отражают традиции, быт, культуру, менталитет разных народов через специфику их промышленной и ремесленно-художественной деятельности.